

Илмдаги тургунлик, тафаккурдаги хоргинлик Туркиянинг илмий-диний сохалари билангина чекланиб қолмай, балки бутун Ислом дунёсида, унинг шаркидан гарбигача тарқалган, илмий сохада кургокчиликка ва бироз фикрий фалажликка мубтало бўлган эди. У холсизлик ва мадорсизликка мубтало бўлиб, мудрок босган эди. Тўққизинчи аср - агар саккизинчи аср демасак, - дин ва илмда, адабиёт ва шеъриятда ҳамда хикматда фаоллик, яратувчилик ва ижодкорликнинг сўнгги асрлари бўлган бўлса, ўнинчи аср ҳаракатсизлик ва таклидчиликнинг сўнгги асри бўлди, дейиш мумкин. Бундай ҳаракатсизлик диний билимлар, адабий фанлар, шеърий маънолар, ижод, тарих ва таълим тизимларининг барчасини камраб олган эди. Зеро, кейинги асрларда ёзилган биографик асарларда юксак иқтидорли даҳо ёки ҳеч бўлмаганда муҳаккик олим деб эътироф этилган зотларни топмайсиз.

Ушбу сўнгги асрлар шеъриятида жуда кўплаб шеърлар битилган бўлса-да, хотирага ўрнашиб қоладиган бирор-бир ёрқин шеърни ёки кўнгилга сурур берадиган ижодий асарни кўрсата олмаيمиз. Аксинча, сўзни безашда ўта нозиктаъблик, лафз ва маъноларда бўрттириш, муболага, ҳаддан ошириб макташ, шеърларда бошқа жинсга нисбатан ошиқона муносабат, ҳатто биродарлар ўртасидаги ёзишмалар ва табиий максадларда ҳам такаллуф ҳамда аҳмоқона кофияли насрлар, маза-матраси йўқ адабиётни кўрасиз. Бундай иллатлар ҳатто тарихий ва биографик асарларда ҳам кўп учрайди.

Худди шунингдек, таълим соҳасида ҳам мутақаддим уламоларнинг асарлари олиб ташланган, уларнинг ўрнига соҳтакор мутааххирларнинг китоблари киритилган эди. Бундай китоблар муаллифлар коғозни кизганиб, атайлаб чигал ва ноаниқ қилиб ёзган хошиялар, қарорлар, ҳулоса ва матнлар билан тўлиб-тошган эди. Бу асарлар худди

стенография йўли билан ёзилганга ўхшаб кетар эди. Буларнинг барчаси Ислом дунёси бошидан кечираётган илмий-ғоявий таназзулдан дарак бериб турар эди.

Мусулмон оламининг етакчиси бўлмиш усмонийларнинг холи шундай бўлганидан кейин, колганларнинг холи кандай бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Милодий XVI-XVII асрлар инсоният тарихининг энг муҳим даври бўлди. Европа ўзининг узок муддат давом этган уйкусидан мана шу даврда уйғонди. Уйғондию, гафлат ва илмсизликда бой берилган фурсатни ўзлаштириб олиш учун отилиб ўрнидан турди. Европаликлар мисли қўрил-маган иштиёк билан табиат қучларини бўйсундирар, қоинот сирларини ўрганар, авваллари номаълум бўлган қитъа ва денгизларни қашф қилиб, илм-фанда ва ҳаётнинг барча жабҳаларида янгидан-янги галабаларга эриша бошладилар.

Мусулмонлар эса бу борада яна ҳам ортга қараб кетишар эди. 16-17 асрларда мусулмонларда илм-фан таракқиёти у ёқда турсин, ҳатто саводхонлик ҳам муаммога айланиб қолди. Ўқиш-ёзишни билмайдиганлар нисбати тинмай ўсиб борди.

Европа халқлари эса гурқираб ривожланиб бораётган илм-фанни ишлаб чиқаришга йўналтиришди. Янги-янги саноатлар барпо бўла бошладди. Ҳаёт ривожланди, халқ бойиди. Саноатни ривожлантириш учун хомашёга қатта эҳтиёж сезила бошладди.

Натижада улар аста-секин бойликни Европадан ташқаридан излашга тушишди. Бу улкан эҳтиёжни савдо йўли билан олиб бориш уларни қониктирмай қўйгач, халқ қолоқ, табиий бойликлари ўзлаштирилмаган мамлакатларга қўз олайтира бошлашди. Шу тариқа мустамлақачилик сиёсати ишлаб чиқилиб, амалга оширила бошладди.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф (роҳимахуллох)